Юлія Блажчук

ББК 81.411.1-7
УДК 811.161.242

УМАНСЬКІ ПРІЗВИЩЕВІ НАЗВИ XVII СТ. З ФОРМАНТОМ -ЕНК(О)

Серед сучасних антропонімічних досліджень значне місце посідає вивчення історичної регіональної антропонімії, зокрема, велика увага приділяється аналізу словотвору прізвищевих назв різних регіонів: Рульова Н. І. (Західне Поділля), Близнюк Б. Б. (Гуцульщина), Кравченко Л. О. (Лубенщина), Шеремета С. В. (Північна Тернопільщина), Чучка П. П. (Закарпаття), Неділько О. Д. (Лівобережна Україна), Бучко Г. Є. (Бойківщина), Панцьо С. Є (Лемківщина), Фаріон І. Д. (Прикарпатська Львівщина), Панчук Г. Д. (Опілля) та ін.

Об'єктом вивчення нашої статті є прізвищеві назви (ПН) Уманщини, утворені морфологічним способом за допомогою суфікса ***-енк(о).*** Дослідження здійснено на базі матеріалів ПН козаків Уманського полку за даними „Реєстру усього війська запорізького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром, складений 1649р., жовтня 16 дня й виданий по достеменному виданню О.М. Бодянським" [13].

Перші фіксації особових назв з суфіксом *-енк(о)* сягають 1388 р., знаходимо їх у латино-польських писемних пам'ятках західноукраїнських земель [23, с. 77]. Протягом XIV-XV ст. відбувається закріплення прізвищ на ***-енк(о)*** [2, с. 117]. У XVI ст. особові назви зі згаданим формантом найбільше поширені на території Східного Поділля [22, с. 214]. Найвищої продуктивності серед усіх українських антропонімічних формантів суфікс ***-енк(о)*** набув у середині XVII ст. Можливо, на поширеність прізвищевого суфікса ***-енк(о)*** мали вплив форми на ***-к(о)***, які в староукраїнській мові XIV-XVI ст. були надзвичайно поширеними [3, с. 112]. Первісно формант ***-енк(о)*** мав демінутивне значення, тобто позначав малих, недорослих істот: бондаренко – первісно "малий бондар", "син бондаря" [10, с. 24].

Ведуться дискусії щодо походження суфікса ***-енк(о).*** А. Степович висловлює думку, що це були скам'янілі кличні відмінки від зменшених слів на ***-енок*** [16, с. 5]. В. Сімович пов'язує виникнення суфікса із формами середнього роду здрібнілих прикметників на ***-еньк-ий*** шляхом ***-енкъ> -енькъ>-енько >-енко*** [15, с. 14]. С. Бевзенко стверджує, що за походженням формант ***-енк(о)*** сягає давнього демінутивного суфікса ***-еньк-*** [2, с. 116]. На думку О. Ткаченка, суфікс ***-енк(о)*** є полімофемний і утворився шляхом поєднання суфікса ***-ен-*** у словах типу "*ДѢТА*", "*ТЕЛА*" (дѢтен-, *телен-) і суфікса ***(-ь) к-о*** [18, с. 50].

В обстежених нами джерелах XVII ст. зафіксовано 1116 уманських антропонімів на ***-енк-о***, що становить 57, 88% від загальної кількості. Для порівняння, серед 3750 сучасних прізвищ Уманщини лише 448 творяться за допомогою суфікса ***- енк-о***, що становить 12, 25%. В сучасній антропонімії Південно-Східної України прізвища на ***-енк-о*** складають 36, 2% від усіх прізвищ [12, с. 8], на території Північного Степу України їх кількість становить 23, 4% [9, с. 27], на Західному Поділлі виявлено 297 прізвищ на ***-енк-о,*** що становить 8, 6% [14, с. 16], на Тернопільщині – 3, 8 % [24, с. 166], на Лубенщині – 18, 5% від загальної кількості записаних сучасних прізвищ [8, с. 116].

За особливостями твірних основ прізвищ на ***-енк-о*** їх можна розподілити на кілька груп.

І. ПН, лексичною базою яких є усі структурні типи церковно-християнських, давньослов'янських та іншомовних імен. Виявлено 502 ПН цієї групи (близько 45% матеріалу).

1. ПН, утворені від чоловічих імен.

Від ***повних чоловічих імен*** утворилися антропоніміи *Андрђенко, Герасименко, Демяненко, Есифенко, Иваненко, Кононенко, Лукяненко, Макаренко, Мартиненко, Назаренко, Олехвђренко, Панасенко, Прокопенко, Романенко, Севериненко, Сергђенко, Тарасенко, Федоренко, Яковенко* та ін.

В окрему підгрупу виділяємо ПН Уманщини, утворені від широковживаних варіантів чоловічих імен, які функціонують як повні: *Григоренко* (<Григір<Григорій [19, с. 93]), *Евтушенко* (<Євтух<Євтихій [19, с. 128]), *Лавриненко* (<Лаврін<Лаврентій [19, с. 188]), *Онуфриенко* (<Онуфрій < Онопрій [19, с. 273]), *Чипченко* (<Чіпка<Ничипір – Гр. 4, 562), *Ярмаченко*

(<Єрмак<Єрмолай [19, с. 133]) тощо.

Досить велика кількість ПН досліджуваної території утворена від ***усічених та усічено-суфіксальних варіантів імен***:

Ваценко (<Ва-ць<Ва[силь]), *Гриценко* (<Гри-ць<Гри[горій]), *Дахненко* (<Да-хн(о)<Да[нило]), *Зђненко* (<Зін[овій]), *Маценко* (<Ма-ць<Ма[твій]), *Мисенко* (<Мись< Ми[хайло]), *Онофренко*(<Онуфр[ій]), *Проценко* (<Про ць < Про[кіп]), *Сененко* (<Се[ме]н), *Сешенко* (<Сеш<Се[мен]), *Феденко* (<Фед[ір]) *Филенко* (<Філ[он]), *Яхненко* (<Я-хн-о <Я[ків]) та ін.

Найбільшу підгрупу утворюють ПН, в основах яких знаходимо ***суфіксальні варіанти чоловічих імен***. В основах таких назв лежать похідні, які утворилися від самостійного імені чи самостійного варіанту імені за допомогою суфіксів. Найбільш продуктивними моделями на території Уманщини XVII ст. є такі:

1. Повна, усічена чи усічено-суфіксальна. основа церковно-християнського імені + -к-о : Андрушко: *Андрущенко,* Гринько: *Гринченко,* Данило >Дашко: *Дащенко,* Івашко: *Иващенко,* Іовко: *Іовченко,* Климко: *Климченко,* Левко: *Левченко,* Лесько: *Лесченко,* Мелетій > Мелесько*: Мелещенко,* Оле[к]с[андр] чи Оле[к]с[ій]>Олесь>Лесь : *Лесовченко,* Онопко: *Онупченко,* Пас [19, с. 289]>Паско*: Пасченко,* Педорко: *Педорченко,* Савко: *Савченко,* Федько: *Федченко,* Феодосій>Феська: *Хвещенко, Хвидоровченко,* Юрасько: *Юращенко,* Юрко: *Юрченко.*

2. Повна чи усічена основа імені + -ик : Лаврик: *Лавриченко,* Даник: *Даниченко,* Клим[е]н[тій] (?): *Климниченко,* Колік: *Количенко,* Миник: *Миниченко,* Петрик: *Петриченко.*

3. Усічена основа церковно-християнського імені + -аш, -уш: *Ивашенко, Конашенко, Лукашенко, Манушенко, Петрашенко, Томашенко,* Єрм[олай]< Єрм-аш: *Ярмашенко.*

4. Повна чи усічена основа церковно-християнського імені + -ин: *Василиненко,* Марта: *Мартиненко* (пор. ч. Мартин), Влас: *Улашиненко* (пор. південнослов. етн. влашин "волох, румун, гірський пастух"), *Фединенко.*

5. Усічена основа церковно-християнського імені + -ан : *Карпаненко, Кузьманенко, Мисаненко,* Федір: *Педаненко.*

Суфікси **-укъ (-´укъ)** та **-акъ** наявні в твірних основах: *Костюченко, Оксаченко* (<О[ле]кса чи <Окс[ана]). Виявлено по два прізвища із суфіксами **-´ута:** *Васютенко, Панютенко* та **-ус/- ус´:** *Андрусенко,* **-ок:** *Иваноченко,* **-ур-а:** *Мошуренко* (<Мо[й]с-ш[ей]), **-ул-а:** *Шавуленко* (<Сава чи <євр. Шаул), **-ей:** *Пилеенко* (< Пилип [19, с. 296]).

Серед твірних основ ПН Уманщини на **-енко** знаходимо й іншомовні чоловічі імена: *Беценко* (<Бе-ць<Бе[недикт]<пол. Benedykt чи < бец "телепень" – ЕСУМ 1, 179), *Гирманенко* (< нім. Hermann), *Жикгмонтенко* (< пол. Zygmunt чи нім. Siegmund), *Карленко* (< нім. Karl), *Оручияненко* (<?, вірм. Арутюнян), *Шимченко* (< пол. Szym[on]), *Якубенко* (< пол. Jakub), *Янченко* (< пол. Jan) та ін.

2. ПН, що походять від жіночих імен різної структури.

Жіночі особові імена є твірними основами для 2, 96 % ПН, утворених від імен. Це пов'язано з тим, що в період становлення прізвищ іменування жінки служило офіційним засобом ідентифікації особи лише в окремих випадках, оскільки ПН в Україні традиційно творяться від імені батька, діда чи чоловіка. Жіночі імена знаходимо в основах таких уманських ПН XVII ст.: *Ганущенко, Ганченко, Гасенко, Гасиченко, Гаценко* (< Агафія), *Гретченко* (< Грета), *Заренко* (< д-перс. Зара "вечірня зоря" [19, с. 137]), *Зоренко* (< Зорина), *Катрищенко, Куленко* (< Акулина), *Любченко, Машенко, Мащенко* (< Марія), *Пазяченко* (< Пазя < Па[ла]г[ея]), *Урсуленко* (< Урсула), *Фесенко* (< Федоска). Всього виявлено 33 ПН.

ІІ. ПН, похідні від автохтонних особових імен і прізвиськ пізнішого походження. Дана група нараховує 413 ПН (37% від загальної кількості утворень на *-енко*).

1. *Богданенко* – єдина ПН, утворена від ***повного давньослов'янського імені-композита.*** Решта ПН, в основах своїх мають ***відкомпозитні давньослов'янські імена*** різної структури: *Балыченко* (< Бал[омиръ] чи < Бал[тазарій] [20, с. 139]), *Блажченко* (< Благ[ославъ]; < пор. гр. Блажій [19, с.49] чи <благий), *Богуненко* (пор. < Бог[данъ], Бог[уславъ] + *-унъ* [11, с. 108] чи < Богун[ђгъ] [7, с. 31]), *Братишенко* (< Брат[ивой] + ***-ишъ*** [21, с. 149]), *Бученко* (< Б[ог]уч[ай] [21, с. 9]), *Кунашенко* (<*Кун[овидъ] [4, с. 62], *Радиненко* (< Рад[иславъ] [7, с. 63]; пор. < Рад[ивон]), *Самаченко* (< Sam[osul], Sam[bor], Sam[ogost] [26, с. 97]), *Собченко* (< Соб[єславъ], Соб[єгордъ] [6, с. 97]), *Суличенко* (< Sul[isław] [25, с. 291]). Всього виявлено 55 утворень.

2. ПН, похідні від апелятивних імен чи пізніших індивідуальних прізвиськ. За семантикою твірних основ, за своїм генезисом ці прізвища дуже неоднорідні, оскільки представляють різноманітні семантичні й тематичні шари загальнорозмовної лексики. Розглянемо найчисленніші їх групи.

ПН розряду "nomina impersonalia":

а) назви предметів побуту та інших речей: *Балакиренко* (< балакир "горщик для молока" – Даль I, 41), *Батниченко* (< батник "видовблений з колоди човен " – Даль I, 54), *Бовтенко* (< бовт "1. знаряддя, яким лякають рибу; 2. палка для помішування розведеного вапна" – Гр. 1, 78), *Жигаленко* (< жигало "залізний прут, яким пропалюють отвори в дереві" – Гр. 1, 483), *Кужеленко, Плоскуненко* (< плоскун "вид глиняного горщика" – Гр. 3, 197);

б) назви флори: *Бураченко, Грибенко, Комишенко, Колосенко, Олховченко, Пядиченко* (< п´ядики "росл. Lycopodium et clavatum" – Гр. 3, 504), *Сливченко, Струченко, Хмеленко, Цибуленко, Яблученко;*

в) назви фауни: *Бабаченко, Вовченко, Голубченко, Журавленко, Засченко, Кротенко, Пђвненко, Пугаченко, Салейченко* (< салій "личинка травневого жука" – Гр. 4, 97), *Селезненко, Сиченко, Сущенко* (< сущ "дрібна риба" – Даль III, 368), *Тижиченко*(< тижик "чайка" – Гр. 4, 260), *Туренко;*

г) назви продуктів харчування: *Борщенко, Варениченко, Книшенко, Колбасенко, Корженко, Коровайченко, Пироговченко, Пироженко, Твердохлђбенко;*

д) назви тканин, одягу та взуття: *Гуненко* (пор. гуна "1. сорочка; 2. в´яла людина" – Даль I, 408), *Жупаненко, Олощенко* (< олоші "грубі шерстяні чулки зі шкіряною обшивкою та підошвою" – Даль II, 672), *Постоловщенко, Шапченко, Шидченко* (< шида "шовк" – Даль IУ, 632);

е) назви, які вказують на черговість народження дитини у сім´ї: *Близниченко* (пор. близниця "близнюк жіночої статі" – Гр. 1, 73), *Еданенко, Мђзиненко, Третяченко, Тритяченко;*

є) назви, що позначають частини тіла людини чи тварини: *Головенко, Губенко, Кищенко, Кулаченко, Кутняченко* (< кутняк "кендюх" – Гр. 2, 333), *Лабунченко* (лаба "1. нога людини; 2. нога тварини; 3. ніжка стола, стільця" [5, с. 162]), *Лапенко, Мордишенко, Косенко;*

ж) назви явищ природи: *Крутипорошенко, Морозенко, Плютенко* (< плюта "дощ; дощова погода" – Гр. 3, 199), *Суховђенко, Хмаренко;*

з) назви абстрактних понять: *Голоденко, Друмненко* (< друм "дрімота" – Даль I, 496), *Логойденко* (< лагода "злагода"), *Словенко.*

ПН розряду "nomina personalia".

а) які характеризують особу за зовнішніми ознаками: *Безбородченко, Безносенко, Безпаленко, Бородаенко, Гладченко, Горбаненко, Довганенко, Коротенко, Кривовязенко, Кривоносенко, Кривощоченко, Кулявченко* (< кулявий "кульгавий" – Даль II, 217), *Лихоусенко, Носаченко, Пелеханенко, Тригубенко, Цицканенко, Череваненко, Чорнобровченко, Чорномазенко, Чубаренко, Яхненко* (< яхнути "осунутися, зачахнути" – Даль III, 682).

б) які характеризують вдачу, характер, поведінку людини: *Байцеренко* (< байцар < байчар "пліткар" [25, с. 138]), *Дупаченко* (< дупак "валет" – запозич. пол. зі зневажливим значенням про нікчемну людину – ЕСУМ 2, 146), *Жадниченко, Журяченко, Мовчаненко, Плохутенко* (< плохута "смирна, тиха людина" - Гр. 3, 197), *Подленко, Самохваленко, Шереметенко, Шереметченко* (пор. з тюрк. seremet "назолистий, балакучий, жвавий"; перс. Šäränd "засоромлений, скромний", кирг. "нахаба, безсовісний", туркм. "крикун, веселун" [1, с. 33]).

в) назви, що характеризують людину за особливостями мовлення: *Боркученко* (пор. боркотати), *Бормаченко, Киркащенко* (пор. киркати "різко пронизливо кричати" – Гр. 2, 239), *Тремченко* (< тремкий "про голос: дзвінкий" – Гр. 4, 281), *Ричуненко, Пискуненко, Тихненко.*

г) назви, що характеризують людину за особливостями ходи: *Бриченко* (< брикати), *Гупаренко, Манджелђенко* (пор. манджати "поспішно ходити" – Гр. 2, 404), *Скороходенко.*

III. ПН, в основах яких відображені апелятивні характеристики особи. Дана група включає 167 ПН, що становить 15% досліджуваного матеріалу:

а) ПН, утворені від назв осіб за професією чи заняттям: *Бердниченко, Бондаренко, Возненко, Войтенко, Гончаренко, Джуренко, Дяченко, Коваленко, Козаченко, Колесниченко, Крамаренко, Кушнеренко, Кушниренко, Мелниченко, Маляренко, Паламаренко, Пасђчненко, Писаренко, Попенко, Пустовойтенко, Рибалченко, Олейниченко, Скрипниченко, Слюсаренко, Сотниченко, Стрђльниченко, Ткаченко, Токаренко, Чередниченко, Шевченко;*

б) ПН, утворені від назв осіб за місцем походження чи проживання: *Бершадченко, Браславченко, Городенко, Закриниченко, Зарђченко, Зарудченко, Захрамченко, Малеженко, Малежиченко*(< малега "сосновий бір" – Даль II, 292), *Московченко, Новиченко, Подопригоренко;*

в) ПН, утворені від назв людей за етнічною приналежністю: *Бырененко* (пор. бира "У Басарабському Подністров'ї – населення звільнене від податків" [25, с. 144]; биря "вівця" – Гр. 1, 57), *Бойченко, Волошенко, Волошиненко, Готенко, Литвиненко, Москаленко, Орминенко, Сербиненко, Сирбиченко, Угриенко, Черкесенко.*

Здійснений аналіз ПН Уманщини XVII ст. з формантом ***-енк(о)*** дозволяє зробити такі висновки: 1) ПН даної групи творяться від різних груп онімної та апелятивної лексики; 2) найпоширеніша модель – чоловіче християнське ім'я + ***-енк(о)*** (43% від ПН, утворених за допомогою форманта ***-енк(о)***; 3) суфікс ***-енк(о)*** – найпоширеніший формант у ПН Уманщини XVII ст. (87, 67% від кількості прізвищевих назв, утворених морфологічним способом).

ЛІТЕРАТУРА

1. Баскаков Н. А. Русские фамилии тюрского происхождения. – Ужгород, 1993.
2. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси зі словозміни та словотвору. – Ужгород, 1960. – 416 с.
3. Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). К., 1993. – 214 с.
4. Бучко Д. Давньоукраїнські композитні і імена в основах ойконімів України // Słowiańskie composite antroponimiczne / Pod red. S. Wachoła. – Lublin, 2000.
5. Гуцульські говірки. Короткий словник. – Львів, 1997. – 230 с.
6. Демчук М. О. Праслов'янські елементи в прізвищах Бойківщини // Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали історико-народознавчої конференції „Минуле і сучасність Бойківщини" [м.Самбір, 6 березня 1996 р.]. – Львів, 1996. – С. 96-97.
7. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові імена в побуті українців XIV - XVII ст. – К., 1988. – 170 с.
8. Кравченко Л. О. Антропонімімя Лубенщини. – Рукопис дис. … канд. філол. наук. – Київ. – 2002. – 347 с.
9. Марталога Т. В. Антропонімія Північного Степу України. – Рукопис дис. … канд. філол. наук. – Кіровоград, 1997. – 255 с.
10. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1990. – 48 с.
11. Осташ Р. І. Українські особові імена XVII ст. Як об'єкт лексикографії. 2. // Слово і доля: Збірник на пошану Улляни Єдлінської/ Відп.ред. Н.Хобзей/ Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 14. – Львів, 2005. – 368 с.
12. Познанская В. Д. Антропонимия юго-восточной Украины. Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Харьков, 1983. – 22 с.
13. Реєстр усього війська запорізького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром, складений 1649р., жовтня 16 дня й виданий по достеменному виданню О.М. Бодянським. – К.: МСП „Козаки", 1994.
14. Рульова Н. І. Антропонімія Західного Поділля кінця XVIII – XX ст. Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – 24 с.
15. Сімович В. Як налаголошувати наші прізвища на -енко? // Onomastica. Мовознавчі статті (антропонімія). – Вінніпег, 1967. – №34.
16. Степович А. Заметки о происхождении и склонении малоруских фамилий // Философские записки. – Воронеж, 1882. – С. 5.
17. Ткаченко О. Б. Українські прізвища з суфіксом -енко та споріднені утворення (питання походження) // Слов'янське мовознавство. – К., 1958. – С. 38- 54.
18. Трійняк І.І. Словник українських імен. – К.: Довіра, 2005. – 509 с.
19. Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кінця XVIII – початку XIX ст. (З етимологічним словником). – Львів, 2001. – 371 с.
20. Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення). К.: Наукова думка, 1991. – 267 с.
21. Худаш М., Фаріон І. До питання генези українського антропонімного форманта -енко // Слов'янська ономастика / Відпов. ред. С.М. Медвідь.– Ужгород, 1998. – С.212 – 219.
22. Худаш М.Л. До питання про хронологізацію та територіальну диференціацію українських антропонімічних формантів (суфікс -енко) // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів: Тези доповідей та повідомлень / Відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1972. – С.75 – 78.
23. Шеремета С. В. Антропоніміка Пн. Тернопільщини. Рукопис дис. … канд. філол. наук. - Тернопіль. – 2002. – 272 с.
24. Шульгач В. Українсько-сербська ойконімна паралель// Зб. Матице српске за філол.. и лингвистику. – 1998. – Т. 41/1.
25. Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše prij mení. – Praha, 1964.

Список використаних скорочень:

Гр. – Словарь української мови / За редакцією Б. Грінченка. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.

Даль – Даль В. Словарь живого великорусского языка. – М.: Просвещение, 1978 – 1980. – Т. 1-4.

ЕУ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. (Відп. ред. О. С. Мельничук та ін.) – К.: Наукова думка, 1982 – 1989. – Т. I – III.

Yulia Blazhchuk

UMAN ANTHROPONYMS OF THE XVIIТH CENTURY ENDING WITH -ен(ко)

The article is devoted to the Uman surnames ending with -ен(ко), that was the most popular derivative model during the 17 century (about 87, 67%). Our research discovered that both the appellatives and onyms were productive while forming such patronyms, but the most efficient stem was men´s Christian names (43%).